

SVERRIR TÓMASSON

„EI SKAL HALTR GANGA“

Um Gunnlaugs sögu ormstungu

1

VIÐ GREININGU íslenskra fornsagna í flokka hefur oftast verið farið eftir efni þeirra: sögum af veraldlegum höfðingjum sem gerast á ákveðnu tímabili hefur verið skipað niður í einn flokk og kallaðar Íslendinga sögur; sögur af samlandum biskupum hafa verið nefndar biskupasögur, enda þótt þær væru ólíkrar gerðar, og frásögur af norskum konungum konungasögur. Þessi flokkun bókmennta er ævagömul og á rætur sínar að rekja til miðaldamanna. Á svipaðan hátt greinir t.d. franska skáldið Jean Bodel, sem uppi var um aldamótin 1200, frásagnarkvæði Frakka.¹ Vissulega hefur flokkunin sína kosti og er skiljanleg hverju mannsbarni, en frá bókmenntafræðilegu sjónarmiði er hún ekki tæk.² Þetta var Birni M. Ólsen (1911) líklega ljóst þegar hann skrifaði um Gunnlaugs sögu merka ritgerð í upphafi þessarar aldar. Hann sá reyndar margt skylt með henni og öðrum Íslendinga sögum, einkum sögum skáldanna þriggja, Hallfreðar, Kormáks og Egils, en einnig gerði hann sér

¹ Upphaf Saxakvæðis hljóðar svo (sjá Bodel 1989:2):

Li conte de Bretagne si sont vain et plaisant,
Et cil de Ronme sage et de sens aprendant.
Cil de France sont voir chascun jour aparant.

Kvæðið er talið ort í byrjun 13. aldar og sjá má að Jean Bodel greinir hér á milli epískra kvæða frá Frakklandi, kvæða eða ljóðsagna frá Bretagne og efniviðar frá hinu forna Rómarríki. Þetta er vísu einangrað dæmi og er þess vegna tæpast marktækt um almennan skilning á efnisflokkun franskra manna á 12. og 13. öld (sjá nánar Zumthor 1992:118–120).

² Gott dæmi um slíka efnisflokkun er þegar fræðimenn setja saman í eitt líffssögur játara og ævisögur biskupa og kalla einu nafni biskupasögur, en á þessum tveimur sagnagerðum er töluverður munur. Þó að lífs- og ævisögur megi að vísu rekja til sameiginlegs upphafs, þá er hlutverk þeirra ólíkt og mestu veldur að í ævisögum verða ekki jarteinir sem hvetja til vegsömunar sögupersónunnar. Ekki er heldur bót að því að skipa niður sögum eftir einu hlutverki hetjunnar í þeim, eins og gert hefur verið þegar sögum þeirra Bjarnar Hítðælakappa, Egils, Gunnlaugs, Hallfreðar og Kormáks hefur verið skipað í einn flokk. Í þennan hóp hefur og verið bætt Fóstbræðra sögu, Gísla sögu og Grettis sögu (de Looze 1986:479).

grein fyrir að í Gunnlaugs sögu voru margir drættir sem heyrðu til samfélagi riddaratímans, nokkrar frásagnir sögunnar voru í þeim anda og þær mótuðu að hans hyggju lífssýn hennar. Hann kaus þess vegna að nefna söguna íslenskan strengleik í sögustíl (1911:10–11).

Þegar miðaldabókmenntir hafa verið flokkaðar nú á dögum hefur enn ekki verið fundin sú aðferð sem allir eru sammála um að dugi. Af fjölmörgum aðferðum bókmenntafræðinga finnst mér tilraun þýska fræðimannsins Hans Robert Jauß (1977:329–359) einna merkilegust. Hann reyndi að greina bókmenntaflokkana með því að meta viðhorf skálda og fræðimanna á miðöldum til verkanna, hvernig þeir litu á þau; hvernig marka má af handritunum og skáldskapnum sjálfum á hvern hátt lesendur hafa brugðist við þeim. Jauß tekur réttilega fram (1977:333) að því aðeins sé unnt að skýrgreina bókmenntagrein að formseinkenni hennar, innviðir og bygging séu nákvæmlega greind um leið og hugað sé að hlutverki þeirra og því sem greinir þær frá öðrum bókmenntategundum. Hann gaf sér þó að aðalbókmenntagreinar miðalda væru þrjár, *epos* (frásagnarkvæði, og hér á hann aðallega við *chanson de geste*), *róman* (rómans) og *nóvella* (þáttur, smásaga). Jauß skipti kenningum ofangreindra bókmennta í fjórar höfuðdeildir: 1) *höfundur / texti (narratio)*; 2) *modus dicendi* eða *frásagnarháttur*; 3) *bygging, persónur og veruleikaskyn*; 4) *modus recipiendi* eða *viðtökur / samfélagsleg skírskotun*. Í þessum höfuðdeildum eru svo undirflokkar sem hver hefur sín sérkenni.

Þó að flokkun Jauß sé aðallega reist á kenningum mælsku- og skáldskaparfræði frá 12. og 13. öld, hefur hann fært sér í nyt kenningar bókmenntafræða samtímans, einkum þeirra sem fengist hafa við formgerðarfræði, viðtökurannsóknir og túlkunarfræði. Hér er ekki rúm til að ræða greiningu hans í smáatriðum en einkum mun ég minnst á tvo flokka kenningarmarkanna og ég sleppi að fjalla um þann flokk þeirra sem Jauß raðar niður eftir jafnvægisþáttum frásagnar, byggingu efnisins, persónuskipan og afstöðu til raunsæis.

Í *fyrsta lagi* er *modus dicendi* eða frásagnarháttur. Jauß rekur þar að *epos*, sagnaskáldskapur, hafi verið fluttur af munni fram fyrir ólæsa áheyrendur, en rómönsur lesnar upp af handriti fyrir læsa menn, karla sem konur; nóvellur, smásögurnar hafi á hinn bóginn átt rætur sínar að rekja til munnlegrar sagnalistar og hafi lifað áfram innan hennar enda þótt þær væru til skrifaðar á skinni eða pappír. Jauß virðist hér einkum hafa fábyljur (*fabliaux*) miðalda í huga. Stíllinn gegndi veigamiklu hlutverki í þessum flokki. Jauß hugði að sagnaskáldskapurinn hefði verið fluttur í háum stíl, oft undir áhrifum frá biblíunni, *sermo sublimis*, en rómönsur styddust við miðlægan stíl, *sermo*

medius, að vísu ofinn með kurteislegu orðbragði hirðar og hofmennsku. Smá-sögurnar væru hins vegar ritaðar í lágum stíl, *sermo humilis*, eða *lágum máls-hætti*, eins og stílftegundin er stundum kölluð í íslenskum miðaldaverkum.

Í öðru lagi vil ég nefna þann flokk sem Jauð kallar *modus recipiendi*, þ.e. hvernig brugðist er við verkunum, við hvaða efni áheyrendur búast. Þar minnst Jauð einkum á viðhorfið til sanninda verksins, hvort lögð var áhersla á í textanum að menn tryðu frásögninni eða höfundarnir túlkuðu hana, legðu í hana ákveðna merkingu (*sen* eða *sensus*). — Þetta hugtak þekkir Ólafur hvítaskáld Þórðarson (1884:56). — Sagnaskáldskapurinn virðist hafa gert þær kröfur til áheyrenda að frásagnir af fortíðinni væru teknar gildar sem sannindi (*res factae, gesta*), en rómönsur lögðu áherslu á að túlka mætti ævintýralegar frásagnir, finna ætti *sen* þeirra.

Þar sem greining Jauð miðast einkum við rómanskar bókmenntir, einkum franskar og ítalskar, gefur auga leið að kennimörk hans geta aðeins verið til leiðsagnar við greiningu íslenskra miðaldabókmennta, enda þótt fullyrða megi að íslenskir frásagnarmenn á 13. og 14. öld hafi haft jafnmikið gagn af mælsku- og skáldskaparfræðum og starfsbræður þeirra í Evrópu.³ Og sé litið á Gunnlaugs sögu með þau í huga, kemur í ljós að sum einkenni hennar eiga heima með sagnaskáldskap eða *epos*, önnur með *rómönsu* eða riddara-bókmenntum og niðurstaða þeirra athugunar félli ekki langt frá skoðun Björns M. Ólsen sem ég drap á hér í upphafi. En lítum nú á nokkur málsefni sem skýra mætti stöðu sögunnar innan íslenskra bókmennta.

2

Gunnlaugs saga hefur varðveist í tveimur skinnbókum, Sth perg 18 4to (A) sem skrifað er á fyrra helmingi 14. aldar og AM 557 4to (B) frá fyrra hluta 15. aldar. Sagan hefur verið talin sett saman á síðustu áratugum 13. aldar.⁴

³ Þetta kemur líka glöggt fram í tilraunum sem gerðar hafa verið til flokka bókmenntir 14. aldar eftir aðferðum Jauð. Í Grettis sögu er t.d. slengt saman ýmsum frásagnaratriðum sem einkenna riddarasögur, fábyljur eða raunsæisbókmenntir og ekki unnt að sjá að sögusmiðurinn hafi viljað halda þessum einkennum aðgreindum. Um þessa annmarka við að nota greiningu Jauð um íslenskar fornbókmenntir hefur Örnólfur Thorsson fjallað í riti um Grettis sögu sem væntanlega kemur út innan tíðar. Gagnrýni Pauls Zumthors (1992:118–120) beinist einkum að rómönskum kvæðskap og vandkvæðum við flokkun hans.

⁴ Í bók sinni um Gunnlaugs sögu taldi Björn M. Ólsen (1911:54) söguna skrifaða „henimod Slutningen af det 13. Aarhundrede“ en í fyrirlestrum sínum hefur hann aðeins dregið í land, því að hann segir hana ekki eldri en „frá síðari helming 13. aldar“ (1939:8). Við tímasetningu Björns hafa aðrir fræðimenn yfirleitt stuðst.

Hún hefur varðveist nær heil í skinnbókunum. Í fyrrnefnda handritið vantar fyrstu vísu sögunnar og í hið síðara hefur glatast aftan af sögunni, hana þrýtur nær lokum 11. kafla. Í útgáfum sögunnar hefur oftast verið farið eftir A en nokkrir póstar sem þar eru umfram B hafa verið felldir brott af flestum útgefendum. Sumir þeirra eru þó afar mikilvægir til skilnings á viðtökum sögunnar um miðja 14. öld. Byrjun sögunnar í A hljóðar svo (1916:1; 1987:1166):⁵

Saga þeira Hrafns ok Gunnlaugs ormstungu eptir því sem sagt hefir Ari prestur enn fróði Þorgilsson er mestr fræðimaðr hefir verit á Íslandi á landnámssögur ok forna fræði.

Með þessum orðum hefur sá sem setti saman viljað gefa áheyrendum í skyn hvernig bæri að skilja söguna, hún segði sannindi, Ari fróði færi ekki með neitt fleipur; þessa frásögn úr fortíðinni yrði að taka trúanlega. Þetta er alkunn sögumannstækni og þekkest í gömlum sögum sem nýjum. Slík ritklif segja þó ekkert um, hvort stuðst er við eldri sögur; þau treysta ekki heldur trúnað á rétta ættrakningu sögupersóna, enda eru þau oftast höfð við þegar leggja skal áherslu á innri sannleikskjarna verksins.

Annar umframpóstur vísar einkum til borgfirskra áheyrenda og Mýramanna. Þar segir (1916:2 nm., 1987:1166):

Svá segja fróðir menn at margir í ætt Mýramanna, þeir sem frá Egli eru komnir, hafi verit menn vænstir en þat sé þó mjök sundrgreiniligt því at sumir í þeiri ætt er kallat at ljótastir menn hafi verit. Í þeiri ætt hafa ok verit margir atgervismenn um marga hluti sem var Kjartan Ólafsson pá ok Víga-Barði ok Skúli Þorsteinsson. Sumir váru ok skáldmenn miklir í þeiri ætt, Björn Hítðælakappi, Einarr prestur Skúlason, Snorri Sturluson ok margir aðrir.

Í þessu handriti er einnig Heiðarvíga saga og má vera að skinnbókin hafi átt að höfða sérstaklega til innansveitarmanna í Borgarfirði, verið gerð fyrir vestlenska höfðingja. Ég mun hér á eftir ekki rekja nákvæmlega önnur frávik í textagerð A, enda þótt það væri freistandi. Í nokkrum tilvikum er þar greint nákvæmar frá höfðingjum Borgarfjarðar en í B. Það bendir til þess að Gunn-

⁵ Tilvitnanir eru teknar upp eftir útg. Finns Jónssonar (1916) og stafsetning samræmd. Til hagræðis er blaðsíðutal útgáfunnar 1987 tilgreint.

laugs saga hafi verið lesin upp þar sem samjafnaður borgfirskra höfðingja var vel þeginn.

Það eru einkum fjórir atburðir Gunnlaugs sögu sem skera sig úr frásögnum annarra Íslendinga sagna af svipuðum viðburðum og vísa veginn til skilnings á sögunni, enda þótt höfundurinn geri hvergi ráð fyrir því að *sen* hennar verði fundið eins og höfundar riddarasagna. Þessi fjögur atvik eru: 1) draumur Þorsteins Egilssonar; 2) kvonbænir Gunnlaugs; 3) Gunnlaugur á Hlöðum hjá Eiríki Hákonarsyni; 4) hólmgöngur Gunnlaugs og Hrafn.

Draumur Þorsteins gegnir því hlutverki strax í upphafi að segja fyrir hvernig fara mun fyrir söguhetjunum. Þorstein dreymir fugla og það eitt hefði í sjálfu sér nægt til að greina áheyrendum frá að ófriðar væri von, því að í algengri draumaráðningabók miðalda, *Somniale Danielis*, voru fuglar tákn ófriðar (Kruger 1994:9). En eftirtektarvert er að sögumaður lætur fuglana koma úr ákveðnum áttum: einn ofan úr fjöllum, annar sunnan frá og sjá þriðji úr vestri (Gunnlaugs saga ormstungu 1916:4–5; 1987:1167):

Þat dreymði mik at ek þóttiz heima vera at Borg ok úti fyrir karldryum ok sá ek upp á húsín ok á mœninum álpt eina væna ok fagra ok þóttiz ek eiga ok þótti mér allgóð. Þá sá ek fljúga ofan frá fjöllumum örn mikinn; hann fló hingat ok settiz hjá áлтinni ok klakaði við hana blíðliga ok hon þótti mér þat vel þekkjaz. Þá sá ek at örninn var svarteygr ok járnklær váru á honum. Vaskligr sýndiz mér hann. Því næst sá ek fljúga annan fugl af suðrætt. Sá fló hegat til Borgar ok settiz á húsín hjá áлтinni ok vildi þýðaz hana. Þat var ok örn mikill. Brátt þótti mér sá örninn er fyrir var ýfaz mjök er hinn kom til ok þeir bõrðuz snarpliga ok lengi ok þat sá ek at hvárumtveggja blæddi. Ok svá lauk þeira leik at sinn veg hné hvár þeira af húsmœninum ok váru þá báðir dauðir en áлтin sat eptir hnipin mjök ok daprlig. Ok þá sá ek fljúga fugl úr vestri. Þat var valr. Hann settiz hjá áлтinni ok lét blítt við hana ok síðan flugu þau í brott bæði samt í sömu ætt ok þá vaknaða ek.

Draumurinn segir í hnotskurn sögunna alla, táknin eru þegar skýrð með því að fuglamir berjast: ráðningin lá í augum uppi og Austmaðurinn Bergfinnur leggur í rauninni lítið til.⁶ — Draumurinn sýnir einnig eitt snið af

⁶ Ég lét mér eitt sinn detta í hug að fuglstáknin væru einnig merki ákveðinna aðalsættar, en sá ljóður er á þeirri skýringu að skjaldarmerki af þeirri tegund eru ekki þekkt í Evrópu fyrr en í fyrsta lagi á 14. öld (Sverrir Tómasson 1989:87–88).

byggingu sögunnar og gegnir hlutverki forsögu, *mise en abyme*, svipaðri þeirri sem þekkt er úr Tristrams sögu, þar sem ástir foreldra Tristrams eru forspeglun ásta sonarins og Ísöndar, og segir skýrt eins og reyndar draumur Gunnlaugs: að, *þeim var ekki skapat nema at skilja*. Munurinn er aðeins sá að í Gunnlaugs sögu er þetta gert af sparsemi, í aðeins einum kafla.

Varla fer á milli mála að draumurinn í upphafi sögunnar og frásögnin af útburði barnsins á Borg eru undir áhrifum frá erlendum riddarabókmenntum; það skiptir ekki máli hvort þau eru í öndverðu komin úr Trójumanna sögnum, öðrum gervisagnaritum, Niflungaljóðum eða riddarasögum, meginatriðið er að höfundurinn kann að notfæra sér minnin (Björn M. Ólsen 1911:10–11; Sigurður Nordal 1938:lii–liii; Liestøl 1929:165–166). Lýsing Helgu hinnar fögru ber sömu áhrifum líka vitni (1916:11; 1987:1170):

Helga var svá fögr at þat er sögn fróðra manna at hon hafi fegrst kona verit á Íslandi. Hár hennar var svá mikit at þat mátti hylja hana alla ok svá fagrt sem gull barit.

Til samanburðar má taka þessa lýsingu úr Ívens sögu (1979:37) sem er talin þýdd á ríkisstjórnarárum Hákonar gamla:

Hon var þá björt sem dagsbrún, en hennar litr sem at samtemprat væri þat snjáhvíta gras *liljum* ok hin rauða rósa en hárit sem gull *barit.⁷

Annað atriði sem líklega er ættað úr riddarabókmenntum er að þau Gunnlaugur og Helga sitja löngum að tafla heima á Borg.

Ég ætla nú að víkja að bónorði Gunnlaugs, en áður en ég fjalla um það, er rétt að rifja upp lýsingu og þjóðfélagsstöðu Gilsbakkamanna samkvæmt sögunni (1916:9; 1987:1169):

Penna tíma bjó uppi á Hvítársíðu á Gilsbakka Illugi svarti Hallkelsson, Hrosskelssonar, móðir Illuga var Þuríðr dylla dóttir Gunnlaugs ormstungu. Illugi var annarr mestr höfðingi í Borgarfirði en Þorsteinn Egilsson.

Þeim bræðrum Hermundi og Gunnlaugi er svo lýst (1916:9; 1987:1169):

Hermundr hét son þeira en annarr Gunnlaugr. Báðir váru þeir efniligir

⁷ *barit leiðrétting höfundar, borid í hdr.

menn ok þá frumvaxta*⁸. Svá er sagt frá Gunnlaugi at hann var snemmendis bráðgerr, mikill ok sterkr, ljósjarpr á háir ok fór allvel, svarteygr ok nøkkut nefljótr ok þó skapfelligr í andliti, miðmjór ok herðimikill, kominn á sik manna bezt, hávaðamaðr mikill í öllu skaplyndi ok framgjarn snemmendis ok við allt óvæginn ok harðr, ok skáld mikit ok heldr níðskár ok kallaðr Gunnlaugr ormstunga. Hermundr var þeira vinsælli ok hafði höfðingjabragð á sér.

Sagan greinir síðan frá því að Gunnlaugur fer að heiman í fússi og svipar brottför hans að nokkru til lýsingar Egils sögu á fyrstu utanför Egils Skallagrímssonar. Og Gunnlaugur hafði ekki verið lengi á Borg og setið að tafli við Helgu, numið lögspeki af Þorsteini, fyrr en hann vekur máls á því að Þorsteinn hafi ekki kennt honum að fastna sér konu. Síðan segir sagan (1916: 11–12; 1987:1170):

Ok einnhvern dag er menn sátu í stofu at Borg þá mælti Gunnlaugr til Þorsteins: „Einn er sá hlutr í lögum er þú hefir eigi kennt mér, at fastna mér konu.“ Þorsteinn segir: „Þat er lítit mál,“ — ok kenndi honum atferli. Þá mælti Gunnlaugr: „Nú skalt þú vita hvárt mér hafi skiliz ok mun ek nú taka í hönd þér ok láta sem ek festa mér Helgu dóttur þína.“ Þorsteinn segir: „Þarfleysi ætla ek þat vera,“ segir hann. Gunnlaugr þreifaði þá þegar í hönd honum ok mælti: „Veit mér nú þetta,“ segir hann. „Ger sem þú vill,“ segir Þorsteinn, „en þat skulu þeir vita er hjá eru staddir at þetta skal vera sem ómælt ok þessu skulu engi undirmál fylgja.“ Síðan nefndi Gunnlaugr sér vátta ok fastnaði sér Helgu.

Flestir útgefendur sögunnar hafa borið saman þennan gjörning og brögð Gunnars á Hlíðarenda við Hrut í Njáls sögu; þetta sé sýndargjörningur. Sé hins vegar litið nær á frásögnina kemur í ljós að meira býr undir. Þorsteinn handsalar meyna — og hann gerir það alveg samkvæmt lagavenju, festar eru handsalaðar, Gunnlaugur nefnir sér votta. Allt er þetta eftir lögnum. Rétt er að benda á að við handsalið tekur Gunnlaugur í hönd Þorsteini en ekki Helgu eins og gert er ráð fyrir í festarbálki Kristins réttar Árna biskups sem virðist standa nær lýsingunni í Gunnlaugs sögu en fyrirmæli Grágásar. Velta mætti því einnig fyrir sér hvort vægi þyngra fyrir lögum landsins, og þá einnig í eyrum áheyrenda, ummæli Þorsteins um, að þetta sé ómælt eða gjörningur

⁸ *leiðrétt eftir B, frumvaxta maðr í A.

Gunnlaugs, handsal og spurning hans í lokin, „hvárt þá mætti svá nýta“. Um leið vaknar þá sú spurning hvernig skilja eigi svar Þorsteins sem hann kveður upp úr að lokum og „kvað svá vera mega“. Ekki er leitað eftir samþykki Helgu og er þar farið eftir gamalli hefð, ákvæðin um samþykki konu við festar og hjúskap eru fyrst nefnd í bréfi til biskupa seint á 12. öld (um 1180) og eru ekki tíðkuð fyrr en allmiklu síðar á 13. öld (Jochens 1993:271–289, 1995:17). Ef til vill á þögn Helgu í athöfninni að tákna samþykki hennar; með því móti væri gjörningurinn löglegur en á móti mælir frásögnin þegar Gunnlaugur leitar aftur á sömu mið.

Söguhöfundur lætur í það skína að festarnar hafi verið gamanið eitt og segir að lyktum kaflans: „ok varð mǫnnum mikit gaman at þessu, þeim er við váru staddir“ (1916:12; 1987:1170). En er þetta gaman, leikur? Á að skilja atburðinn sem leik eða hvað rennur hér undir barnabrekum? Að þessu mun ég víkja síðar.

Hugur Gunnlaugs er bundinn við áthagana og heimur söguhöfundar er það einnig í fyrstu köflunum en að því kemur að hann lætur Gunnlaug fara utan. Fyrst verður söguhetjan þó að fylgja eftir því sem hún hafði áður bundið í handsölum. Þorsteinn Egilsson telur samt greinilega að Gunnlaugur sé ekki jafnmenntur Helgu, Gilsbekkingar standi skör lægra en Borgarmenn; að hans hyggju er bónorð Gunnlaugs hégómi. Þó verður svo að vera sem Gunnlaugur vill; þetta er hans alhugi. Áður hafði Þorsteinn boðist til að gefa honum hest, og er ekki laust við að í aðra röndina skopist hann að athöfn Gunnlaugs, vilji gefa honum fola í staðinn fyrir Helgu. Enda þótt hann láti undan með eftirgangsmunum og Helga verði *heitekona* Gunnlaugs, en ekki *festarkona* er ber-sýnilegt að hann vill að Gunnlaugur mannist; það er í rauninni Illugi sem þvingar hann til að láta undan, Þorsteinn getur stöðu sinnar vegna sem héraðshöfðingi ekki annað en sýnt feðgunum á Gilsbakka jafnræði; þetta er pólitísk málamiðlun en hvorumtveggja feðrum er ljóst að Gunnlaugur þarf að þroskast og þess vegna best að senda hann utan, en utanferð hans er ekki forsenda heitorðsins (sbr. Jochens 1995:25).

3

Á 12. og 13. öld eru samdar bækur suður í álfu um hvernig menn eiga að haga sér (Bumke II 1990:425–446); rit um mannsiði eru ekki fundin upp af 20. aldar mönnum. Sum þessara verka eru vel þekkt á Norðurlöndum á miðöldum og önnur verk af sama toga eru sett þar saman og nægir þar að nefna Konungsskuggsjá. Sú siðfágun sem lýst er í þessum ritum birtist einna fyrst í

evrópskum ævisögum biskupa frá 12. öld og teygir sig hingað til lands, m.a. í Lýsingum Páls sögu biskups á börnum Jóns Loftssonar. Frægast þessara verka um hæverska siðu er *De arte honeste amandi* eftir Andreas Capellanus frá síðari hluta 12. aldar. Það verk snýst þó einkum um kurteisa eða hæverska ást, enda þótt þar sé einnig dregið á hvernig hirðmenn og aðalsmenn eigi að koma fram, einkum við konur. En það voru samt ekki lærdómsritin um siðina sem mest höfðu áhrifin á hegðan ungra höfðingja á 12. og 13. öld heldur ljóðsögurnar um riddarana við hirð Artúrs konungs.

Sá maður sem vildi vera öðrum fremri í návist stórhöfðingja skyldi hafa til að bera allmarga kosti: hann þarf að vera hraustur, örlátur, vitur og þolinmóður og kunna að haga orðum sínum í hófi, koma fram við konunga og jarla af festu og einurð en brjóta hvergi gegn ákveðnum umgengnisvenjum. Þessar siðareglur riddara og lærðra manna voru nefndar á latínu *curilitas*, sem þýða mætti sem kurteisi, hæversku, en ytri siðfágúnin var nefnd *urbanitas*. Hver riddari varð líka að sanna sig, siði hans og framkomu skyldi reyna, *probitas morum*. Enginn riddari eða aðalsmaður sem ekki var þessum dygðum prýddur, var verður þess að kona elskaði hann. Þessum mannkostum er best lýst í riddarasögum; þeir heyra til dygðasafni hvers göfugs drengs. Vert er í þessu sambandi að víkja að einu atriði sem Capellanus (1892:66) varar sérstaklega við, en það var illmælgí — og ekki skyldu menn hlæja of hátt í návist kvenna; slíka menn væri ekki unnt að slá til riddara, enda þótt þeir legðu sig fram þegar á ungum aldri að heimsækja höfðingja á höfuðbólum; þeir yrðu ávallt búandkarlar og sama hve þeir mæltu digurt á mannamótum (sjá einnig Bumke II 1990:526).

Engar beinar heimildir eru um að verk Andresar Capellanusar eða önnur fræg rit af þessu tagi, eins og t. d. bók Thomasins frá Circlaere, *Valski gesturinn*, hafi borist hingað til lands; *Disciplina clericalis*, eða *Klerkafræði* er og ekki þýtt fyrr en á 14. öld. En rit þar sem boðskapar hæversku gætir, berast til norrænna manna þegar um og eftir miðja 13. öld. Ég gríp hér niður í alþektri þýddri riddarasögu, Ívens sögu, þar sem segir svo (1979:21–22):

Hvárt ert þú ærr, Kæi, er tunga þín talar æ þat er illt er ok kannt eigi þat er gott er, ok verði þín tunga þölvut er hon kann aldregi yfir sinni illsku at þegja ok jafnan spottar þú þér betri menn ok allir hata þik fyrir þína tungu, þeir er til þín spyrja, ok æ man þíns nafns getit at illu meðan heimurinn stendr.

Menn skyldu sérstaklega taka eftir orðalaginu: *jafnan spottar þú þér betri*

menn, og þín tunga verði þölvut er hon kann aldregi yfir sinni illsku at þegja. Á öðrum stað í annarri kunnri riddarasögu, Erex sögu, er því lýst hvernig hirðmenn og riddarar tala saman (1965:4):

Þá mátti sjá margan góðan riddara, kónga ok jarla ok aðra dýra menn, bæði unga ok gamla, ok fúsir frammi at hafa sinn røskleika fyrir dýrum mōnnum; margar váru dýrar konur ok meyjar í hirð drottningar, ok váru þær allfáar er eigi hōfðu kosit sér unnusta, skemmtan var þar at heyra, ok hafa sem hverr vildi kjósa, hverr talaði við sína unnustu, ok annat þat er lysti, hverr var við annan eptirlátr ok gōðviljaðr.

Í fljótu bragði virðist ekki margt skylt með hirðlífi valskra konunga og lýsingum á norskum hirðmönnum, en þegar betur er að gáð er sithvað sameiginlegt. Lítum á þegar Gunnlaugur, dýr bóndasonur, ofan úr Hvítársíðu, kemur til hirðar Eiríks jarls Hákonarsonar á Hlöðum (1916:19; 1987:1174):

Gunnlaugr var svá búinn at hann var í grám kyrtli ok í hvítum leistrbrókum. Sull hafði hann á fœti niðri á ristinni. Freyddi úr upp blóð ok vágr er hann gekk við. Ok með þeim búningi gekk hann fyrir jarlinn ...

Ekki er unnt að segja að þetta sé riddaralegt athæfi. Þegar jarlinn spyr hann hvers vegna hann haltri á svar Gunnlaugs (1916:20; 1987:1174) að varpa ljóma á hreysti hans: „Ei skal haltr ganga meðan báðir fœtr eru jafnlangir.“ Hreysti var ein af höfuðdygðum riddara, en fyrir hirðmönnum Eiríks er þetta merki ofdirfðar. Athugasemd Þóris hirðmanns jarls sýnir það glögglega og vegna þessa bregst Gunnlaugur illa við, svarar meinlega og brýtur þar með siðareglur og raunar enn verr þegar hann segir síðar við Eirík jarl (1916:20; 1987:1174):

„Bið mér øngra forböena,“ segir hann, „en bið þér heldr.“ Jarl mælti: „Hvat sagðir þú nú, Íslendingr?“ Gunnlaugr svarar: „Svá sem mér þótti vera eiga at þú bæðir mér øngra forböena en bæðir sjálfum þér hallkvœmri böena.“ „Hverra þá?“ segir jarl. „At þú fengir ei þvílíkan dauðdaga sem Hákon jarl faðir þinn.“

Séu reglur hirðsiða hafðar í huga eru þessi orð verri en illmælgj; þau jaðra við

níð, því að eins og menntaðir áheyrendur sögunnar hafa augljóst munað, þá drap Karkur þræll Hákon jarl í svínabæli.

Fundur þeirra Gunnlaugs og Eiríks á Hlöðum er fyrsta viðkyning Gunnlaugs við erlendan stórhöfðingja og strax í upphafi bregst hann þeim kröfum sem gerðar eru til framkomu tiginna manna sona. Samkvæmt siðareglum riddaratímans kann Gunnlaugur ekki að svara dýrum mönnum, hann þverbrytur reglurnar. Nú kann einhver að segja sem svo að Gunnlaugur sé íslenskur maður og hann komi til norskrar hirðar, þar sem siðavendni suðrænna riddara hafi ekki verið viðhöfð; orðhvatir Íslendingar séu daglegir gestir í konungsgarði nálægra landa. En því er til að svara að það getur ekki verið tilviljun að sögusmiður lætur Gunnlaug ansa þannig — og það bendir til þess að bæði höfundurinn og áheyrendur hafi þekkt venjurnar — athöfn hans er lýst af ásettu ráði, hann eigi að falla á fyrsta prófinu erlendis. Áheyrendur hljóta og að hafa búist við þess háttar viðbrögðum söguhetjunnar. Viðurnefni Gunnlaugs, orms tunga, segir strax í byrjun kynningar hans, hvert tunga hans muni leiða hann, hún er honum bölvuð; hann veit það og sjálfur, gortar meira að segja af því í vísu.⁹

Frásögn sögunnar af heimsókn Gunnlaugs til Eiríks jarls er ekki eina prófraun höfundarins á skaphöfn söguhetjunnar. Hólmgöngur Gunnlaugs eiga einnig að leiða lunderni hans í ljós. Fyrsta víg hans erlendis segir að vísu ekkert um hreysti hans, þar sem látið er í það skína að sverðið sem Aðalráður konungur fékk honum til að ganga á móti Þórormi sé kynngi magnað. Hólmgöngur voru ekki einungis tíðkaðar hér á landi heldur voru hvers konar einvígi mjög algeng í Evrópu á ritunartíma Gunnlaugs sögu og miklu fyrr. Í bókmenntum riddaratímans úir og grúir af slíkum lýsingum. Til samanburðar við Gunnlaugs sögu vil ég taka hér frásögn Erex sögu af einvígi (burtreið) hans við Malpirant (1965:16–17):

Nú ríðaz þeir svá hart at, at allr þeira soðulreiði gengr í sundr, ok bar

⁹ Í athyglisverðri grein um Bjarnar sögu Hítðalakappa og Gunnlaugs sögu reynir Laurence de Looze (1986:481–482) að skírgreina hlutverk skáldskaparins í deilum söguhetjanna. Hann lítur svo á að deilumálin snúist um eins konar „a conflict between their poetry“ og hyggur að þar komi fram „an ideal in the Icelandic mentality of the thirteenth and fourteenth centuries of an absolute identity between a man what he uttered. A man was one with his poetry and the poetry was the man, or so it was supposed to be“. Svo athyglisverð sem þessi skoðun er, þá getur hún aðeins gilt um Gunnlaugs sögu og aðrar sögur að kveðskapur og laust mál myndi eina heild og áheyrendur hafi skilið hvortveggja einum skilningi; samtala texta og áheyrenda hafi verið snurðulaust. Á þessu hygg ég að hafi verið misbrestur þegar á 14. og 15. öld. Um þetta hef ég fjallað á öðrum stað (Sverrir Tómasson 1996:40–45, sjá einnig Poole 1989:160–184).

hvárr annan apr af hestunum ok komu standandi á jörð. Síðan brugðu þeir sínum sverðum ok hjugguz til grimmliga svá hart ok snart at skildirnir brustu, hjálmarnir stukku en brynjurnar slitnuðu ok hvárrtveggi var svá sár ok móðr at varla fengu þeir staðit. Malpirant mælti þá til Erex: „Hvílumz við!“ „Nei,“ segir Erex, „fyr skaltu fá hér mart stórt slag, þar með láta líffit, ella skal ek dauðr liggja.“ Reiddi síðan upp sverðit báðum höndum ok <sneið> sundr hjálminn ok mikit stykki af hausinum. Fell Malpirant við höggit til jarðar en Erex á hann ofan, búinn til at höggva hann. Malpirant mælti: „Miskunna þú mér, góði riddari, því at mitt góss ok líf er í þínu valdi, skal ek ok mín unnusta þjóna yðr meðan við lifum bæði.“

Það er langur aðdragandi að því að Gunnlaugur og Hrafn gangi á hólm; í fyrstu eftir að Gunnlaugur kemur til landsins virðast þetta vera meinlitlar væringar og viðureign þeirra á Alþingi sömuleiðis. Áskorun Hrafns, þegar Gunnlaugur liggur í rekkju er eins og tveir skólastrákar séu í leik fremur en orðasennu (de Looze 1986:484), enda svarar Gunnlaugur: „Mæl drengja heilastr ok þenna kost vil ek gjarna þiggja.“ Bardaginn á Dinganesi er hins vegar alvara; frásögnin af bardaga þeirra ber öll þess merki að riddarar gangi til leiks (sjá Bjarna Einarsson 1956:25–27 og Jónas Kristjánsson 1993: 49–53). Og sögusmiður hefur valið afvikinn stað til bardagans, stað sem hann hefur ekki ætlast til að Norðmenn færu að leita að. Vert er að rifja upp lyktir einvígisins (1916:54–55; 1987:1191):

Gunnlaugr hjó þá um síðir til Hrafns mikit högg með sverðinu ok undan Hrafn fótinn. Hrafn fell þó eigi at heldr ok hnekkti þá at stofni einum ok studdi þar á stúfinum. Þá mælti Gunnlaugr: „Nú ertu óvígr,“ segir hann „ok vil ek eigi lengr berjaz við þik, ørkumlaðan mann.“ Hrafn svaraði: „Svá er þat,“ segir hann, „at mjök hefir á leikiz minn hluta, en þó mundi mér enn vel duga ef ek fenga at drekka nøkkut.“ Gunnlaugr svarar: „Svík mik þá ei,“ segir hann „ef ek færi þér vatn í hjálmi mínum“.

Margir fræðimenn hafa fjallað um þessi orð. Sigurður Nordal lét svo ummælt (1938:xli) að „í hreinni riddarasögu hefði Gunnlaugur verið hafinn yfir tortryggni til Hrafns. Í veruleikanum hefði hann alls ekki fært honum vatnið“. Í formála að skýringarkveri að skólaútgáfu Gunnlaugs sögu hélt ég því fram að atvikið sýndi dygðir Gunnlaugs (Sverrir Tómasson 1987:59). Núna fæ ég

ekki betur séð en að frásögnin eigi einmitt að sýna hvernig Gunnlaugur bregst ranglega við: Hann hefði samkvæmt öllum leikreglum átt að gera Hrafn undirgefinn sér eða drepa hann. Sökum þess að hann breytir ekki rétt á úrslitastund lætur hann líka lífið.

Af Gunnlaugs sögu er ljóst að höfundur hennar hefur ætlast til að áheyr- endur þekktu aðrar sögur úr héraðinu og næstu sveitum. Óbeinar og beinar skírskotanir eru til Egils sögu, gert er ráð fyrir því að Laxdælir séu vel kunnir mönnum og Hallfreður vandræðaskáld birtist sem velsiglandi kvæðamaður sem lætur svo lítið að hrósa kveðskap hins borgfirska elskhuga og ferðalangs.

Í sögunni er hvergi beinlínis vísað til riddarasagna en heimur þeirra er sagnaritaranum vel kunnur; raunsæisskyn frásagnarinnar er að vísu hvergi rofið með ýkjum og sagan er sögð með lágum málshætti. Stundum er þó höfðað til áheyrenda eins og þeim sé gjörsamlega hulið hverju áður hefur fram farið, eins og t.d. þegar Þorsteinn ávarpar Jófríði konu sína skömmu áður en hann fer til þings (1916:6; 1987:1168) og ráðning draumsins er ljós: „Svá er háttat,“ segir hann, „at þú ert með barni“. Lýsing Helgu er mjög í anda riddarasagna. Hún er alltaf í baksýn, lesandinn skynjar návist hennar og skilur sorg hennar. Hún mælir eina minnisstæða setningu eftir draumvísu Hrafn og í sögulok er hún haldin sjafnarsýki, *amor hereos*, en einkenni þeirrar veiki gera einnig vart við sig hjá körlum eins og Agli Skallagrímssyni og Ívari Ingimundarsyni, og er sjúkdómurinn vinsælt yrkisefni skálda á 12. og 13. öld (Stemmler 1990). Gunnlaugs saga er aftur á móti ekki einvörðungu saga Helgu hinnar fögru eins og sumir fræðimenn henni samkynja hafa haldið fram (Reuschel 1957:9–14, Mundal 1980:17). Það má þó til sanns vegar færa að hlutverk hennar lýsi upp stöðu tignarkvenna á miðöldum; þær eru áhorfendur og þolendur í senn. Og vissulega er rétt að sjónarhorn Helgu fær að njóta sín í sögunni. Höfundur Gunnlaugs sögu hefur með ástarsögu Gunnlaugs og Helgu unnið á hefðbundinn hátt úr mjög vel þekktum minnum sem bæði er að finna í norrænum hetjusögum og frönskum riddarakveðskap. Orð Björns M. Ólsens um strengleik í sögustíl lúta að þessu efnistöfum. En ástin er naumast *sen* sögunnar. Sagan fjallar um ungan mann, hvernig hann má reyna. Höfundurinn hefur í huga ákveðnar siðareglur riddaratímans og sýnir hvernig þær eru brotnar, hvernig þeim manni farnast sem ekki fer eftir þeim. Bygging sögunnar styður einnig þennan skilning. Reynsla Gunnlaugs við hirð Eiríks jarls skiptir sögunni í tvennt: nú skal reyna sveininn erlendis með stórhöfðingjum, barnabrek hans heima á fróni eru með nokkrum blæbrigðum endurtekin erlendis, einkum þó við hirð Ólafs sænska, þar sem hann kann heldur ekki að gæta tungu sinnar. Höfundur Gunnlaugs sögu hefur

ætlað sér að ná til íslenskra áheyrenda og því hefur hann klætt efnið í þann búning sem þeir þekktu best: íslenskur höfðingjasonur fer utan, freistar gæfunnar, en snýr loks aftur heim í áthagana; slík ævintýri þekktu flestir áheyrendur á 13. öld af sögum og sumir af eigin raun.

Í merkilegri ritgerð sem Robert G. Cook birti (1971) um Gunnlaugs sögu komst hann að þeirri niðurstöðu að sagan fjallaði um feðraveldi, sýndi hvernig feður reyndu að stjórna niðjum sínum. Undir þá niðurstöðu má að nokkru leyti taka. En lýsing Gunnlaugs sögu á söguhetjunni er frásögn af **vandræðabarni**: flestallar athafnir hans eru **barnleikar**, en þeim fylgir alvara, sérstaklega festarmálunum og af þeim öllum geta bæði fullorðnir sem börn dregið sinn lærdóm; brek hans verða honum ekki til þroska. En ástarsagan dylur boðskapinn. Gunnlaugs saga hefur að mínum dómi verið frá upphafi ætluð ungu fólki, hún er fyrsta íslenska barnasagan og samin löngu áður en menn höfðu hugmynd um þá ágætu bókmenntagrein.

FRUMHEIMILDIR

- Bodel, Jehan. 1989. *La Chanson des Saisnes*. Tome I. Texte. Ed. Annette Brasseur. Textes littéraires français. Librairie Droz S. A., Genève.
- Capellanus, Andreas. 1892. *De amore*. Rec. E. Trojel. Havniae.
- Erex saga Artuskappa. 1965. Ed. Foster W. Blaisdell. EA. B:19. Copenhagen.
- Gunnlaugs saga ormstungu*. 1916. Udg. Finnur Jónsson. STUAGNL XLII. København.
- Gunnlaugs saga ormstungu*. 1938. Borgfirðinga sögur. ÍF III:49–107. Útg. Sigurður Nordal og Guðni Jónsson. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Gunnlaugs saga ormstungu*. 1987. *Íslendinga sögur og þættir* II:1166–1193. Ritstj. Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson, Örnólfur Thorsson. Svart á hvítu, Reykjavík.
- Ívens saga. 1979. Ed. Foster W. Blaisdell. EA. B:18. Copenhagen.
- Ólafur Þórðarson. 1884. III. afhandling. *Den tredje og fjerde grammatiske afhandling i Snorres Edda tilligemed de grammatiske afhandlingers prolog og to andre tillæg*:1–119. Udg. Björn Magnússon Ólsen. STUAGNL XII. København.

EFTIRHEIMILDIR

- Bjarni Einarsson. 1956. Bardaginn á Dinganesi. *Nordæla*:17–28. Helgafell, Reykjavík.
- . 1961. *Skáldasögur*. Um uppruna og eðli ástaskáldasagnanna fornu. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

- Björn Magnússon Ólsen. 1911. *Om Gunnlaugs saga ormstungu*. En kritisk undersøgelse. D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Række, Historisk og Filosofisk Afd. II. 1. København.
- . 1937–1939. Um Íslendingasögur. Kaflar úr háskólafrýrlesturum. Útg. Sigfús Blöndal og Einar Ólafur Sveinsson. *Safn* VI,3. Reykjavík.
- Brooke, Christopher. 1989. *The medieval idea of marriage*. Oxford University Press, Oxford.
- Bumke, Joachim. 1990. *Höfische Kultur* 1–2. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Capellanus, Andreas. 1959. *The art of courtly love*. Transl. John Jay Parry. Frederick Ungar, New York.
- Cook, Robert G. 1971. The character of Gunnlaug serpent-tongue. *SS* 43,1:1–21.
- Jauß, Hans Robert. 1977. *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Jochens, Jenny. 1993. Með jákvæði hennar sjálfrar. Consent as signifier in the Old Norse world. *Consent and coercion to sex and marriage in ancient and medieval societies*: 271–289. Washington.
- . 1995. *Women in Old Norse society*. Cornell University Press, Ithaca.
- Jónas Kristjánsson. 1993. Á Dinganesi. *Púsund og eitt orð sagt Sigurgeiri Steingrímssyni fimmtugum 2. október 1993*:49–53. Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, Reykjavík.
- Kruger, Steven F. 1994. *Dreaming in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Liestøl, Knut. 1929. *Upphavet til den islenske ættesaga*. Oslo.
- de Looze, Laurence. 1986. Poet, poem, and poetic process in Bjarnarsaga Hitdælakappa and Gunnlaugssaga Ormstungu. *JEGP* 85:479–493.
- Mundal, Else (útg.). 1980. *Gunnlaugs saga ormstungu*. Føreord:5–27. Universitetsforlaget, Oslo.
- Poole, Russell. 1989. Verses and prose in Gunnlaugs saga Ormstungu. *Sagas of the Icelanders*. A book of essays:160–184. Ed. John Tucker. Garland, New York.
- Reuschel, Helga (útg.). 1957. Gunnlaugs saga Ormstungu. Einleitung. *Altnordische Textbibliothek* 3:1–30. Veb Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale).
- Sigurborg Hilmarsdóttir. 1995. *Sagnaþing í Borgarnesi*. Bókfræði Bjarnar sögu Hít-dælakappa, Egils sögu Skallagrímssonar og Gunnlaugs sögu ormstungu. Stofnun Sigurðar Nordals, Reykjavík.
- Sigurður Nordal (útg.). 1938. Borgfirðinga sögur. Inngangur. *ÍF* III:xxxix–lxiii. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Stemmler, Theo (útg.). 1990. *Liebe als Krankheit*. 3. Kolloquium der Forschungsstelle für europäische Lyrik des Mittelalters. Gunter Narr Verlag, Mannheim.
- Sverrir Tómasson. 1987. Gunnlaugs saga ormstungu. Inngangur. *Sígildar sögur 2*. Íslendinga sögur. Skýringar:58–61. Umsj. Örnólfur Thorsson. Svart á hvítu, Reykjavík.

- . 1989. Draumur Þorsteins á Borg. *Véfrétir sagðar Vésteini Ólasyni fimmtugum 14. febrúar 1989*:87–88. Reykjavík.
- . 1996. Nýsköpun eða endurtekning? Íslensk skáldmennt og Snorra Edda fram til 1609. *Guðamjöldur og arnarleir*. Safn ritgerða um eddulist:1–64. Ritstj. Sverrir Tómasson. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Zumthor, Paul. 1992. *Toward a medieval poetics*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

SUMMARY

This article begins by discussing the general problem of the generic classification of *Íslendingasögur* and other medieval literature. The work of H. R. Jauß is examined briefly and, within an Icelandic context, reference is made to Björn M. Ólsen's view that *Gunnlaugs saga* should be regarded as an Icelandic *lai* in saga style („*íslenskur strengleikur í sögustíl*“).

Gunnlaugs saga survives in two medieval versions in the manuscripts Sth perg 18 4to and AM 557 4to and they were probably originally written for Borgarfjörður audiences. In seeking to identify the overall meaning of the saga the article examines four of its episodes which can help us to understand the work better. The influence of chivalric sagas on character description and the presentation of the *hólmgöngur* is discussed. In particular, the article suggests that chivalric morality (*curilitas, urbanitas*) finds expression in thirteenth-century *Íslendingasögur* and that as a protagonist Gunnlaugr Wormtongue breaks all the normal rules of thirteenth- and fourteenth-century Icelandic pseudo-chivalric society. The article's conclusion is that from the outset *Gunnlaugs saga* was thought of as a cautionary tale for chieftains' sons, and that we may regard the saga as the first Icelandic children's book, written long before such works began to appear in European literature.

Stofnun Árna Magnússonar
Árnagarði við Suðurgötu
 101 Reykjavík
 sverrirt@rhi.hi.is